

ՄԱՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԵՅՍՈՒԲՈՒՄ. ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ, ՄՈՂԵՐՈՒՆ, ԹԵ՞ ՊՈՍՏՄՈՂԵՐՈՆ ՍՈՒԳ

Վերջին տասնամյակներում թվային տեխնոլոգիաներն աստիճանաբար ավելի ու ավելի շատ տեղ են զբաղեցնում մարդկանց կյանքում, և մարդու գործունեության տարբեր ոլորտները ցանցից դուրս/անցանց տարածությունից տեղափոխվում են առցանց: Ժամանակակից աշխարհում մահը նույնպես առցանց տիրույթի մաս է կազմում, և մասնավորապես շատ են ուսումնասիրությունները, որոնք քննարկում են մահվան առցանց ծեսերը և դիսկուրսները, որոնք գերազանցապես առնչվում են հիշատակին, սուգ և վիշտ արտահայտելուն: Հայկական (նկատի ունենք ֆեյսբուքյան այն տիրույթը, որտեղ մարդիկ կատարում են հայատառ կամ լատինատառ հայալեզու գրառումներ) ֆեյսբուքում նույնպես կարելի է հանդիպել բազմաթիվ նմանատիպ գրառումների, որոնք դեռևս չեն հետազոտվել:

Սույն աշխատանքի նպատակն է՝ կիրառելով հիմնավորված տեսության մեթոդը՝ վեր հանել հայկական ֆեյսբուքում առկա սգի և վշտի պրակտիկաները, դրանց առանձնահատկություններն ու տարբերությունները՝ հիմնականում անգլիալեզու սոցիալական ցանցերի ուսումնասիրությունների ու դրանց հիման վրա մշակված տեսական մոտեցումների համեմատությամբ:

*Հիմնաբանը*¹ թվային մարդաբանություն, թվային մահ, սոցիալական ցանցեր, ֆեյսբուք, առցանց սուգ և վիշտ:

Մահը համացանցի ժամանակաշրջանում

Վերջին երկու տասնամյակում համացանցի և թվային տեխնոլոգիաների զարգացումը հանգեցրեց նրան, որ մահը և մահվան հետ կապված շատ երևույթներ ցանցից դուրս տարածությունից տեղափոխվեցին առցանց: Այսօր վեր տիրույթում կարելի է հանդիպել մահվանն առնչվող բազմապիսի կայքերի, որոնցից են, օրինակ, այսպես կոչված վեր գերեզմանները, որտեղ հանգուցյալի հարազատները կարող են տեղադրել հիշողություններ, հաճախ տեքստերի, իսկ երբեմն էլ՝ պատկերների կամ ձայնի տեքստով²: Ներկայումս մահվանն առնչվող ամենատարածված և ամենամեծ բովանդակություն պարունակող կայքերը սոցիալական ցանցերն են, որոնք, ի տարբերություն վեր գերեզմանների և հիշատակի կայքերի, ավելի ինտերակտիվ են²:

Հնայած մահվանը նվիրված կայքերի բազմազանությանը, գիտական գրականության մեջ համացանցի և մահվան առնչությունները ուսումնասիրող հեղինակները, ինչպես նաև այն հետազոտողները, որոնք ուսումնասիրում են

¹ Klaassens et al. 2014, 283–284.

² Brubaker et al. 2013, 160.

«թվային ծեսը», առավել մեծ տեղ են տալիս սգի, վշտի և հիշատակման թեմային: Սա ունի իր օբյեկտիվ հիմքերը, քանի որ վիրտուալ միջավայրում հենց այս երևույթներն են ամենատարածվածը: Համացանցի զարգացումն ու տարածումը հանգեցրեց նրան, որ առցանց տարածությունը դարձավ սուգ և վիշտ արտահայտելու նոր ու կարևոր տարածք:

Սույն հետազոտությունը նվիրված է հենց հայկական ֆեյսբուքյան տիրույթում սգի և վշտի պրակտիկաների ու խոսույթների ուսումնասիրմանը: Հայկական ֆեյսբուք ասելով՝ մենք նկատի ունենք հայալեզու (հայատառ և լատինատառ) գրառումները, որոնք իրականացվել են Հայաստանում բնակվող օգտատերերի կողմից:

Մեթոդաբանություն

Քանի որ սա հայկական միջավայրում նմանատիպ հետազոտություն իրականացնելու առաջին փորձն է, նախ նպատակ ենք հետապնդում՝ տալ ընդհանուր պատկերը, թե ինչ են իրենցից ներկայացնում սուգը և հիշատակումը հայկական ֆեյսբուքյան տիրույթում: Այս նպատակով վերլուծել ենք ավելի քան 900 գրառում՝ կիրառելով հիմնավորված տեսության մեթոդաբանությունը³: Նախ գրառումները կոդավորվել են բաց եղանակով, ինչից հետո առանցքային կոդավորում ենք արել կոդավորված նյութի և անգլիալեզու գրականության մեջ առկա հիմնական թեմաների և քննարկումների միջև: Կփորձենք ցույց տալ, թե ինչպիսի առանձնահատկություն ունեն հայկական ֆեյսբուքյան հուշերը՝ համեմատելով դրանք Արևմուտքում, մեծ մասամբ ԱՄՆ-ում և Արևմտյան Եվրոպայում իրականացված ուսումնասիրությունների և մեր դիտարկած անգլիալեզու գրառումների հետ: Այս համեմատության նպատակն է՝ փորձել հասկանալ, թե ինչպիսի սոցիալական, մշակութային և պատմական առանձնահատկություն են արտացոլում այս գրառումները: Մինչ այդ տեսենք, թե ինչ են իրենցից ներկայացնում սուգը և վիշտը սոցիալական, հումանիտար տեսական ուսումնասիրություններում:

Սուգ և վիշտ

Սուգը ձևակերպվում է որպես կորստի զգացում, որը մարդիկ ունենում են սիրելի անձի մահվանից հետո: Սարնդերսենը և Չեռնզը նշում են, որ սուգն ընտանիքի անդամի կամ էլ ընկերոջ կորստի բնական ռեակցիան է, Սթրոբը և Շատը, ինչպես նաև Ռեբեկկա Հասսմանը սուգը բնութագրում են որպես միջոց, որով մարդիկ առերեսվում և դիմակայում են մահվան իրականությանը. սգացողները պետք է մշակեն միջոցներ, որոնք կօգնեն կարգավորելու իրենց կյանքն առանց մահացած հարազատի, և չտրվեն պաթոլոգիկ ախտանիշների:

Ժամանակային առումով՝ սգի տեսությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի. առաջինը սուգը դիտարկում է որպես գծային գործընթաց, որի արդյունքում հարազատին կորցրած մարդն անցնում է որոշակի փուլերով և վերջում

³ Տե՛ս Տրայսե, Корбин 2001.

դադարում է սգալ: Ըստ Ֆրեյդի՝ սգալու դժվարին գործընթացը պիտի անպայման ունենա ավարտ, որից հետո անձը ազատվում է ցավից, հակառակ դեպքում՝ սուզը դառնում է պաթոլոգիկ⁴: Սգի ժամանակակից տեսությունների մեծ մասը մերժում է այն որպես գծային մի գործընթաց ընկալելու մոտեցումը: Սուզը այսօր դիտարկվում է ավելի շատ որպես շարունակական սոցիալական գործընթաց, որը չունի վերջնակետ: Դեռ ավելին, որոշակի համայնքում սգալը ցույց է տալիս, որ սուզն ամենից շատ օգնում է այն ժամանակ, երբ այն շարունակական և չվերջացող է⁵:

Սգի փուլայնությունը և ժամանակային բնույթը քննվում են ոչ միայն անհատական, հոգեբանական մակարդակներում: Որոշ հետազոտողներ այս հարցը դիտարկում են պատմական և հասարակական ենթատեքստում: Սգալու և հիշատակման ավանդական ծեսերը ֆորմալ են եղել, սգացողները ունեցել են հստակ որոշված դերեր, իսկ երկար ժամանակ սգալն ընդունված չի եղել: Մինչև 1970-ականները՝ վիշտն ընտանիքներում անձնական փորձառություն էր, որից պետք էր արագորեն ազատվել: Ի տարբերություն մոդեռնիզմի շրջանի, երբ սգին մոտենում էին շատ ռացիոնալ, պոստմոդեռն ժամանակաշրջանում երկարաժամկետ վիշտը խրախուսվում է, իսկ սոցիալական մեղիան դառնում է այս ամենի մասին տեղեկությամբ կիսվելու, նոր պրակտիկաներ իրականացնելու և իմաստներ ստեղծելու միջոց⁶: Սգի պատմական փուլայնությանը դեռ կանդիդատականք, երբ վերլուծենք հայկական ֆեյսբուքում դրա առանձնահատկությունները:

Ֆեյսբուքը որպես մահվան և սգալու նոր տարածք

Ուսումնասիրողները ֆեյսբուքի հուշերը համեմատում են գերեզմանային այգու հետ, որտեղ մարդիկ նշում են կյանքը և շփվում մահացածների հետ, իսկ երբեմն էլ առցանց գրառումները նմանեցնում են ճանապարհի եզրին տեղադրված հուշաքարերի, երբ մահը գերեզմանից տեղափոխվում է փողոց⁷: Անցանց և առցանց տարածքների համեմատությունը, նմանություններ և տարբերություններ փնտրելը, կարելի է ասել, դարձել է յուրատեսակ մեթոդ, և կա կարծիք, որ մարդիկ ոչ թե ընտրություն են կատարում առցանց և անցանց սգի միջև, այլ առցանց սուզը շարունակում և ընդլայնում է այն, ինչ սովորաբար մարդիկ արել են ցանցից դուրս⁸:

Առաջին նկատելի գործառնությունը և առանձնահատկությունը, որ ֆեյսբուքը սկսում է կրել՝ մահվան լուրը տարածելն է սոցիալական ցանցի միջոցով: Նախքան թվային տեխնոլոգիաների և սոցիալական ցանցերի զարգացումը՝

⁴ Hussman 2014, 16–17.

⁵ Hussman 2014, 17–18.

⁶ Cesare, Jennifer 2017, 2–3; Vries, Rutherford 2004, 7–8. Երբեմն շարունակվող կապերի տեսության քննադատներն անհանգստանում են, որ թվային հիշատակումը խանգարում է բաց թողնել հանգուցյալին (Walter 2015, 227):

⁷ Walter et al. 2012, 285.

⁸ Roberts 2004, 72.

մահվան մասին տեղեկացնելու ամենատարածված ձևերը թերթերի մահախոսականները և հեռախոսազանգերն էին⁹, սակայն այժմ մենք գերազանցապես համացանցից ենք տեղեկանում որևէ մեկի մահվան մասին: Այստեղ մարդիկ՝ հիմնականում մահացածի մոտ հարազատները, կարող են կիսվել ոչ միայն ուղղակի կորստի փաստով, այլև տեղեկացնել, թե երբ ու որտեղ տեղի կունենան հոգեհանգստի և հուղարկավորության արարողությունները:

«1 օրվա փարբերությանը կորցրեցի երկու փարիս էլ: Լույս իջնի հոգիներին»:

«Երեկ պապիկս մահացավ... Հոգեհանգիստը փետի կունենա վաղը՝ ապրիլի 4-ին, ժ. 18.00–20.30 Բաբլոյան հիվանդանոցին կից սգո սրահում: Հասցեն՝ Մամիկոնյանց 30»:

«Իմ Լույսն ու իմաստը՝ Հայրս... մահացավ: Էս դատարկությունը երբեք չի լցվի

...Հոգեհանգիստը Կիրակի՝ ժ. 18.00, Նոր Նորքի Սբ. Սարգիս եկեղեցում: Հուղարկավորությունը՝ Երկուշաբթի՝ 13.30-ին Սբ. Սարգիս եկեղեցում»:

Ավանդաբար սուգն ավելի շատ արտահայտվել է որոշակի ժամանակում, հատկապես՝ թաղման ծեսի ընթացքում կամ դրան հաջորդող շրջանում, սակայն, ըստ հետազոտողների մեծ մասի, սոցիալական ցանցերն ընդլայնում են այս ընթացքը. այժմ մարդիկ կարող են կիսվել իրենց զգացմունքներով տարբեր ժամանակահատվածներում¹⁰: Հայկական ֆեյբուքում սգի գրառումներ ուսումնասիրելիս՝ թեև կարելի է հանդիպել որոշ գրառումների, որոնք կատարվում են առանց որևէ առիթի, սակայն դրանց մեծագույն մասը առնչվում է կամ անմիջապես մահվանը հաջորդող ժամանակահատվածին, երբ գրառում կատարողը նոր է տեղեկանում մահվան մասին, կամ էլ որևէ հիշատակի օրվա՝ լինի դա հանգուցյալի ծննդյան, մահվան տարեդարձ, կամ էլ որոշակի տոն, օրինակ՝ Նոր տարի:

«14 փարի կլինի, ինչ իմ ամենախելացի, իմ ամենաժպտերես ու ուրախ սանս՝ Դավիթ Մարտիրոսյանը Երկնքում է: Չհասցրեցի հերթական դասի գրքույկը հանձնել իրեն: Իսկ սա իր շարադրությունն է ... 5-րդ դասարանցի Դավիթը ավելի էր կարևորում այս գիրքիքների ուսուցումը, քան մի ամբողջ ԿԳՆ»:

«Մարդիկ կան, որոնք անսիրտարինելի են ու իրենց հեռանալուց հետո, հարկապես, երբ հեռանում են անապատելի. միշտ զգալու ես իրենց բացակայությունը... Անսովոր է, որ չեմ զանգելու, չեմ խոսելու... Շնորհավոր փարեդարձ, Աննա ջան...»:

«Այսօր Պրոֆեսորը կդառնար 92 փարեկան!!!»

Փաստացի հայկական ֆեյբուքը պահպանում է սգալու ավելի ընդգծված և հստակ ժամանակային մոդել՝ ի տարբերություն անգլիալեզու տարածքում իրականացված այն ուսումնասիրությունների, որոնք պնդում են, թե սոցիալական ցանցերում այլևս հստակ սգալու ժամանակ չկա:

⁹ Willis, Ferrucci 2017, 2.

¹⁰ Brubaker et al. 2013, 160.

Կապերի շարունակություն և հաղորդակցություն հանգուցյալի հետ

Համարվում է, որ ավանդաբար սգացողները իրենց խոսքն ուղղում էին համայքին, մինչդեռ թվայինի դեպքում սգացողների համայնքը ուշադրությունը տեղափոխում է հանգուցյալի հետ հաղորդակցվելու վրա¹¹: Սոցիալական ցանցերում մենք հաճախ կարող ենք հանդիպել գրառումների, որոնցում սգացողը, դիմելով անմիջապես հանգուցյալին, շարունակում է հաղորդակցության ծեսը, որպեսզի պահպանի հարաբերությունների իրականությունը և կապը մահացածի հետ¹²: Փոխվում է նաև լեզուն, որով մարդիկ հաղորդակցվում են հանգուցյալի հետ, սոցցանցերում մահացածին դիմելը ավելի ոչ-ֆորմալ է, քան, օրինակ, թերթերում¹³:

«Սիրելի Տիգրան ձյաձյաս, լույսի մեջ մնաս... Շնորհակալ եմ, որ պարանկությունից մինչև այսօր նաև ինձ համար հայր եղար»:

«Շնորհավոր ծնունդդ իմ կյանք, շատ ենք քեզ կարոտում, ամեն օր ավելի շատ... ԴՈՒ գիրես քեզ ինչքան շատ ենք սիրել ու ինչքան բարդա մեզ շարունակել ասրել առանց քեզ... Աստված հոգիդ լուսավորի իմ դրական Պաշտում եմ...»:

Նմանատիպ գրառումների մեծ մասն այնպես է գրված, որ կարծես հանգուցյալը կարող է դրանք կարդալ, այս երևույթն անվանվել է «տրանսկորպորեալ հաղորդակցություն» (“Transcorporeal Communication”), և չնայած շատերը կարող են կարդալ այդ հաղորդագրությունները, դրանց սկզբնական հասցեատերը հանգուցյալն է, որը դա անել չի կարող¹⁴: Այս առումով նմանատիպ գրառումները համեմատվում են կրոնական աղոթքի հետ, որտեղ հասցեատիրոջ ստանալու փաստը նույնպես մնում է անորոշ, սակայն մարդիկ, միևնույն է, ուղղում են իրենց աղոթքը որոշակի «ուժի»¹⁵:

Մարդիկ կարող են ոչ միայն որոշակի խոսք ասել հանգուցյալին, այլև նշել նրան իրենց գրառման մեջ: Սովորաբար ինչ-որ մեկին ֆեյսբուքում նշում ենք, երբ ցանկանում ենք այդ մարդուն որևէ բան ցույց տալ: Այս պարագայում թեև անձը մահացած է և չի կարող տեսնել, կարդալ ու պատասխանել գրառմանը, այնուամենայնիվ, նա հաղորդագրության և գրառում կատարողի մտքերի, հույզերի հասցեատերն է: Մյուս կողմից էլ՝ նշելը մեկ այլ նշանակություն է ձեռք բերում, երբ գրառում կատարողի ընկերները տեսնում են հանգուցյալի էջը և այն այցելելով կարող են ծանոթանալ մահացածի կենսագրությանը, նկարներին, մտքերին, նախասիրություններին ևն: Այս առումով ֆեյսբուքը ավելի ինտենսիվ և ավելի խորը կապ է ստեղծում հանգուցյալի ինքնության և այն սոցիալական միջավայրի միջև, որում կատարվում է գրառումը: Ավանդական թաղման ծեսերում մահացածի ինքնության ցուցիչները մեծ մասամբ երևում

¹¹ Church 2013, 187–188.

¹² Brubaker et al. 2013, 153–155.

¹³ Walter 2015, 226–227.

¹⁴ Degroot 2012, 198.

¹⁵ Hussman 2014, 26.

էին, երբ նրա մասին խոսք էին ասում հողին հանձնելուց առաջ կամ էլ անձնական գրույցների ժամանակ, իսկ այժմ ֆեյսբուքը թույլ է տալիս հասանելի պահել հանգուցյալին ամեն պահ՝ այնպես, որ այս կապը դառնում է առօրեական¹⁶:

Անհատական և համայնքային սուգ

Ավանդաբար հանգուցյալի հետ կապ պահելը և սգալը շատ անձնական, նույնիսկ թաքուն փորձառություններ են եղել, դրանք կարգավորվել են ոչ թե հանրային խոսույթի դաշտում, այլ ընտանիքի կամ համայնքի կողմից, սակայն ֆեյսբուքը փոփոխություն է մտցնում այս դաշտում: 21-րդ դարում մարդիկ անձնական սուգը, վիշտը, ինչպես նաև հարաբերությունները հանգուցյալ հարազատի հետ սկսում են արտահատել հանրայնորեն¹⁷: Վիրտուալ գերեզմաններում արված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ սգի պրակտիկաներն այնտեղ ավելի շատ նման են ոչ արևմտյան ձևերին, քանի որ միաժամանակ ներառող, անմիջական և հանրային են¹⁸:

Տեսաբանները համարում են, որ սոցիալական ցանցերը և մասնավորապես ֆեյսբուքը նաև օգնում են, որպեսզի մարդիկ իրենց հույզերն ու զգացմունքներն էլ ավելի հեշտ արտահայտեն. այստեղ մարդիկ դեմառդեն չեն սգում, որպեսզի հետևեն ընդունված նորմերին և իրականացնեն ֆորմալ գործողություններ: Սուգը այս պարագայում արտահայտվում է անձնապես, իսկ զգացմունքներն արտահայտելը դառնում է ավելի «անվտանգ»¹⁹: Մեկ այլ ասպեկտ, որն օգնում է առավել հեշտ արտահայտելու ցավն ու ապրումները՝ ծեսի տեքստային բնույթն է²⁰: Ընդհանրապես, համարվում է, որ պոստմոդերն շրջանում ֆորմալ ծեսերը նվազում են, քանի որ շեշտադրումն արդեն անհատականության վրա է, այսինքն՝ մարդիկ սգալուց անպայման չեն հետևում հանրույթի սահմանած նորմերին ու ցույց են տալիս իրենց ապրումները, մտքերը և զգացմունքները անձնական մակարդակում: Այս պարագայում ծեսն ավելի շատ փոխարինվում է խոսույթով, սակայն ոչ բոլոր ուսումնասիրողներն են այս մոտեցմանը համաձայն: Մելիսսա Իրվինը²¹ նշում է, որ ոչ թե ծեսը վերացել է, այլ տեղափոխվել է առցանց տարածք, որտեղ մենք կարող ենք տեսնել թե՛ անհատականությունը, թե՛ ուշադրությունը դեպի խոսույթ և թե՛ ավանդական ծեսը:

Եթե փորձենք այս տեսական քննարկումները տեղափոխել հայկական ֆեյսբուքյան գրառումների դաշտ, ապա կտեսնենք, որ իրականում վերոնշյալ շատ փոփոխություններ այդպես էլ տեղի չեն ունեցել: Թեև գրառումների մի հատված իրոք արտահայտում է հուզականություն և տեղափոխում է անձնական սուգը հանրային դաշտ, սակայն իր ընդհանուր տրամաբանության մեջ

¹⁶ Hussman 2014, 25.

¹⁷ Irwin 2015, 122–123, 141.

¹⁸ Hussman 2014, 10.

¹⁹ Degroot 2012, 198.

²⁰ Vries et al. 2004, 8.

²¹ Irwin 2015, 141.

հայկական ֆեյսբուքի գրառումները մնում են բավական ֆորմալ և լակոնիկ: Ի տարբերություն անգլիալեզու ֆեյսբուքի, որտեղ մարդիկ իսկապես շատ ավելի ազատ են արտահայտում իրենց ապրումներն ու ցավը, հայկական ֆեյսբուքը մնում է առավել պահպանողական: Մասնավորապես, սա կարելի է նկատել մահվան լուրի մեկնաբանությունները համեմատելով, որի դեպքում անգլիալեզու գրառումներն առանձնանում են անհատական հիշողությունները նշելով, վիշտն ավելի մանրամասն նկարագրելով, իսկ հայալեզու ֆեյսբուքում մեկնաբանությունների մեծ մասն արտահայտում է ֆորմալ ցավակցություն և մանրամասնորեն ապրումները չի նկարագրում: Այս պարագայում սուգը գերազանցապես չի դառնում անձնական մի բան, որը կարող է արտահայտվել հանրայնորեն, մարդիկ ավելի շատ հետևում են համայնքային խմբին բնորոշ վարքագծի և սահմանափակվում վիշտ արտահայտելու ավելի կոնվենցիոնալ ձևերով:

Մեկ այլ կետ, որտեղ մենք կարող ենք տեսնել, որ սուգը հայկական ֆեյսբուքում չունի անհատական բնույթ, համեմատությունն է այն բանի, թե որքան հաճախ են մարդիկ գրառում կատարում իրենց մահացած հարազատի և որքան՝ հայտնի մարդկանց կամ հանրային նշանակություն ունեցող մահերի վերաբերյալ: Վերջիններս կարող են լինել զինվորներ, դժբախտ պատահարից մահացածներ ևն: Մեր ուսումնասիրած 694 գրառումներից 412-ը նվիրված է եղել որևէ հայտնի անձի կամ հանրային նշանակություն ունեցող մահվան, և միայն 282 գրառումներն էին ուղղված այն մարդկանց, որոնց օգտատերը անձամբ ճանաչել է: Սա ցույց է տալիս, որ մարդիկ ֆեյսբուքում ավելի հեշտ են գրառում կատարում այն մահերի մասին, որոնց հետ չունեն անձնական կապվածություն: Այս պարագայում սգի արտահայտումը տեղի չի ունենում անհատական մակարդակում, այստեղ ավելի շատ գործ ունենք սգացողների համայնքի հետ, երբ գրառում կատարողները խոսք են ուղղում որևէ դերասանի, երգչի կամ էլ զինվորի մահվան առիթով:

«Աննկարագրելի ցավ եմ ապրում: Արման Կիրակոսյանը լքեց մեզ: Մեծ մարդ, գիտնական, ընկեր, համախոհ ու պարզապես Արման Զոնի Կիրակոսյան, ով մարմնավորում է մի սերունդ, կենսակերպ, գերդաստան ու ժողովուրդ»:

«...ուղղակի անչափելի կորուստ մեր մշակույթի համար: Չգիտեմ ով կարող է իր գործը շարունակել»:

Ավանդական, մողեռն և պոստմողեռն

Գալով մեր հետազոտության այն հարցադրմանը, թե ինչն է հայկական ֆեյսբուքյան գրառումները տարբերվում անգլիալեզու ցանցերի գրառումներից, և ինչ է այդ տարբերությունը ցույց տալիս, կցանկանայինք օգտագործել Թոնի Ուոլտերի առաջարկած մահվան ժամանակագրության փուլերի բաժանումը՝ ավանդական, մողեռն և պոստմողեռն: Ավանդականի ժամանակ մահը հանրային և համայնական երևույթ էր, սերտ առնչություն ուներ կրոնական խոսույթի և ծիսական պրատիկաների հետ: Մողեռնիզմը իր հետ բերում է աշխարհիկացում, անձնական տարածք, իսկ մահը սկսում է հաճախ տեղի ունենալ հիվանդանոցներում: Պոստմողեռն ժամանակաշրջանում անձնական ու հանրա-

յին տարածքները բախվում են, մահն ու սուգը դառնում են հանրային՝ որպես անհատականության դրսևորում, որտեղ կորուստ ունեցողների սգի անհատական արտահայտումը գերադասվում է ողջերի և հանգուցյալի հարաբերությունների կառուցումից²²։ Մեկ այլ ձևակերպմամբ՝ մինչմողեռն հանրությունները ստեղծում էին սգացող համայնքներ, մողեռն հանրությունները՝ սգացող անհատների, իսկ ետմողեռն ժամանակում՝ փոխադարձ օգնության (առցանց և անցանց) խմբեր²³։

Այսպիսով, յուրաքանչյուր ժամանակահատված ունի սգալու որոշակի և իրեն բնորոշ սոցիալական տարածվածություն ու տարածք։ Բացի այդ, պոստմողեռն շրջանում և հատկապես թվային տեխնոլոգիաների ու սոցիալական ցանցերի տարածմանը զուգընթաց՝ սուգը դառնում է ավելի բազմազան, և եթե ցանցից դուրս կյանքում կան սգալու էթիկետներ, նորմեր ու կանոններ, ապա սոցիալական ցանցերում մարդիկ սգում են տարբեր ձևերով²⁴։ Այս բազմազանությունը դրսևորվում է նաև զգացմունքների առումով. ի տարբերություն մողեռնիզմի շրջանի, երբ մարդիկ պարտավորված էին հանրային դաշտում լինելու գուսպ և միայն անձնական տարածքում արտահայտելու հույզերը, համարվում է, որ այժմ սուգը հանրային է տարածության առումով և անհատական (բազմազան)՝ կատարմամբ։ Մարդիկ սգում են մի միջավայրում (թվային), որը բաց է։ Այստեղ նրանց հույզերին և մտքերին, որոնք արդեն ֆորմալ և խիստ սահմանված չեն, ինչպես ավանդական շրջանում, կարող են ծանոթանալ նույնիսկ անծանոթ մարդիկ։ Այս տեսությունները զուգորդելով հայկական ֆեյսբուքյան իրականության հետ՝ մենք տեսանք, որ մարդիկ գերազանցապես ազատորեն չեն արտահայտում զգացմունքները, մանրամասն և խորապես չեն գրում իրենց ունեցած ցավի կամ հիշողությունների մասին։ Սգո առցանց ծեսերը մեծ մասամբ մնում են բավական ֆորմալ։ Հայկական ֆեյսբուքում սուգը ավելի շատ ստանում է մողեռնիզմին հատուկ անձնականություն և ավանդականին հատուկ ֆորմալ բնույթ, և որպեսզի հասկանանք, թե ինչու թվային դարաշրջանում չունենք պոստմողեռնիստական սուգ, փորձենք դուրս գալ առցանց տարածությունից և տեսնել, թե ո՞ր կետերում է առցանց սուգը տարբերվում և նմանվում անցանցին, ինչպես նաև, թե ինչպիսի փոփոխություններ են տեղի ունեցել վերջին տարիներին, որոնք ազդել են սգալու պրակտիկաների վրա։

Դեռ մի քանի տարի առաջ երևանյան բակերում թաղումների ժամանակ սգացող և ողբացող մարդկանց տեսնելը սովորական պատկեր էր։ Այստեղ ոչ ոք չէր խուսափում զգացմունքներն արտահայտելուց, կանայք բարձրաձայն ողբում էին, տղամարդիկ հաճախ լուռ լալիս էին դազաղի մոտ։ Սուգը պահպանում էր իր ավանդական՝ համայնքային բնույթը, մարդիկ թեև շատ էին զգացմունքներ և ցավ արտահայտում, սակայն այդ ամենը ծիսական և ֆորմալ էր։

²² Walter et al. 2012, 153.

²³ Walter et al. 2012, 289.

²⁴ Walter et al. 2012, 291.

Օրինակ՝ կային հստակ ընդգծված ժամանակահատվածներ, թե երբ կարելի է սգալ ավելի ուժգին և երբ՝ ոչ այնքան: Բացի համայնականից, սուգը մինևույն ժամանակ հանրային էր, քանի որ թաղմանը մասնակցում էին նույնիսկ ոչ այնքան մտերիմ հարևաններ, իսկ սգի որոշակի ընթացքում, երբ դազադը դրվում էր շենքի բակում, կարելի էր հետևել հարևան շենքերի պատշգամբներից և պատուհաններից: 2015 թ. սկսած, երբ Երևանում կառուցվեցին բազմաթիվ սգո սրահներ, թաղման ծեսը բնակարաններից աստիճանաբար տեղափոխվեց այդտեղ՝ ստեղծելով սգի ավելի մոդեռնիստական՝ անձնական պրակտիկաներ և տարածք: Այստեղ հստակ սահմանագիծ դրվեց մահվան և աշխարհների միջև, վիշտը տեսանելի էր միայն մահվան համար նախատեսված վայրերում և միայն այն մարդկանց համար, որոնք մտնում են այդ տարածք, որի արդյունքում այն դադարում է լինել հանրային, սակայն պահպանում է համայնքային որոշ հատկանիշներ՝ կապված մարդկանց սոցիալական կապերով: Բացի վերոնշյալից, սուգն, ըստ էության, սրահներում արտահայտվում է ավելի թույլ, դա երևում է թե՛ հենց ծեսերի դիտարկումներից և թե՛ մարդկանց հետ զրույցներից: Հարազատին կորցրած անձինք այլևս նույնքան ուժգին չեն լալիս և վիշտը նույնքան արտահայտիչ չէ, որքան բնակարաններում կամ բակերում:

«Ես, օրինակ, չեմ ընդունում էլ սգո սրահները, մարդիկ հավաքվում են, իրար նորմալ չեն ճանաչում, չեն լացում մի հար նորմալ իրանց մեռելի վրա» (46 տարեկան տղամարդ, գործազուրկ):

«Իմ մոտ ընենց տրպալորություն էր, որ չեմ կարողանում զգացմունքներս արտահայտել, մի տեսակ բան էի, կաշկանդված էի, մարդկանցից էր կարող ա ճնշված կարող ա էլ տեղից էր, հենց եկա տուն էլ օրը նոր նորմալ լացեցի» (26 տարեկան կին, ուսուցչուհի):

Եզրակացություն

Այսպիսով, մի կողմից տեսնում ենք, որ զգացմունքային առումով՝ սուգը դրսևորվում էր միայն այն թաղումների ժամանակ, որոնք անցկացվում էին տանը: Այն չի տեղափոխվում սգո սրահներ և սոցիալական ցանցեր: Առցանց տարածքում սուգը չի ստանում բազմազանություն և անհատականություն, այն մնում է բավական ֆորմալ, լակոնիկ և զուսպ՝ զրկվելով նաև այն զգացմունքայնությունից, որն ուներ տներում: Համեմատելով սգալու առցանց պրակտիկաները Արևմուտքում և Հայաստանում՝ պետք է նշել, որ այս տարբերությունը, մեր կարծիքով, առաջանում է, քանի որ մեզ մոտ չկան զարգացման այն փուլերը, որոնք եղել են Արևմուտքում: Այնտեղ 20-րդ դարասկզբից՝ սուգը և մահն անցնում են մոդեռն զարգացման փուլեր, ինչի հետևանքով վիշտ կամ սուգ արտահայտելը դառնում է ոչ թե հանրային, այլ անձնական փորձառություն, սակայն մինևույն է՝ մարդիկ կարիք ունեն իրենց ապրումներով և ցավով կիսվելու շրջապատի հետ, և երբ գալիս են թվային տեխնոլոգիաները, և ստեղծվում են սգալու առցանց տարածքներ, նրանք արտահայտում են իրենց զգացմունքները՝ առանց կաշկանդվելու կամ հետևելու ֆորմալ ծեսերին, քանի որ, որպես հանրույթներ, նրանք նաև ավելի անհատակենտրոն են: Մեր տարբերակում երեք

Ժամանակները՝ ավանդական, մոդեռն և պոստմոդեռն, կարծես թե միախառնվել են իրար: Մի կողմից դեռ ոչ վաղ անցյալում սուգն ուներ շատ ավանդական՝ ծիսական, ֆորմալ և համայնքային բնույթ, դրա հետ մեկտեղ, երբ թաղումները տեղափոխվում են սգո սրահներ, սուգը ստանում է մոդեռն հատկանիշներ: Այս ամենին հավելվում է նաև այն, որ մենք ապրում ենք թվային տեխնոլոգիաների ժամանակաշրջանում և ունենք սոցիալական ցանցեր, որոնք ենթադրաբար պիտի բերեին պոստմոդեռն սգալու եղանակներ, որոնք, սակայն, տեղի չեն ունենում: Ըստ էության, հայալեզու առցանց տարածքում մարդիկ դեռ պահպանում են սգի ավանդական՝ համայնքային և ֆորմալ ընկալումները, այն չի դառնում անհատական ու բազմազան, քանի որ մենք, որպես հանրույթ, դեռևս չունենք այդպիսի զարգացում: Մյուս կողմից, այն զգացմունքայնության առումով դրսևորում է մոդեռնիզմին հատուկ զսպվածություն, երբ մարդիկ հանրայնորեն չեն արտահայտում կորստի ցավը, սակայն այս ամենը հասկանալի է դառնում միայն առցանց տարածքում, որը պոստմոդեռն ժամանակի ծնունդ է:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

СТРАУСЕ, КОРБИН 2001

Страусе, А., Корбин Д., Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники, Москва, «Эдиториал УРСС» 2001.

BRUBAKER 2013

Brubaker J.R., Hayes G.R., Dourish P., Beyond the Grave: Facebook as a Site for the Expansion of Death and Mourning // The Information Society: An International Journal, 2013, 29:3, 152–163. <https://doi.org/10.1080/01972243.2013.777300>

CESARE, JENNIFER 2017

Cesare N., Jennifer B., Mourning and memory in the twittersphere // Mortality, 2017, 23:1, 1–16. <https://doi.org/10.1080/13576275.2017.1319349>

CHURCH 2013

Church S.H., Digital Gravesapes: Digital Memorializing on Facebook // The Information Society, 2013, 29:3, 184–189. <https://doi.org/10.1080/01972243.2013.777309>

DEGROOT 2012

Degroot J.M., Maintaining Relational Continuity with the Deceased on Facebook // OMEGA - Journal of Death and Dying, 2012, 65:3, 195–212. <https://doi.org/10.2190%-2FOM.65.3.c>

IRWIN 2015

Irwin, M.D., Mourning 2.0—Continuing Bonds Between the Living and the Dead on Facebook // OMEGA - Journal of Death and Dying, 2015, 72:2, 119–150. <https://doi.org/10.1177%2F0030222815574830>

KLAASSENS at al. 2014

Klaassens, M., Bijlsma, M., New Places of Remembrance: Individual Web Memorials in the Netherlands // Death Studies, 2014, 38:5, 283–293. <http://doi.org/10.1080/07481187.2012.742474>

ROBERTS 2004

Roberts, P., The Living and the Dead: Community in the Virtual Cemetery // OMEGA - Journal of Death and Dying, 2004, 49:1, 57–76. <https://doi.org/10.2190/D41T-YFNN-109K-WR4C>

VRIES et al. 2004

Vries, B. d., Rutherford, J., Memorializing Loved Ones on the World Wide Web // OMEGA - Journal of Death and Dying, 2004, 49:1, 5–26. <https://doi.org/10.2190%2FDR46-RU57-UY6P-NEWM>

WALTER 2015

Walter, T., Communication media and the dead: from the Stone Age to Facebook // Mortality, 2015, 20:3, 215–232. <http://doi.org/10.1080/13576275.2014.993598>

WALTER et al. 2012

Walter, T., Hourizi, R., Moncur, W., Pitsillides, S., Does the Internet Change How We Die and Mourn? Overview and Analysis // OMEGA - Journal of Death and Dying, 2012, 64:4, 275–302. <https://doi.org/10.2190%2FOM.64.4.a>

WILLIS, FERRUCCI 2017

Willis, E., Ferrucci, P., Mourning and Grief on Facebook: An Examination of Motivations for Interacting With the Deceased // OMEGA - Journal of Death and Dying, 2017, 76:2, 122–140. <https://doi.org/10.1177%2F0030222816688284>

Համացանցային աղբյուրներ

HUSSMAN 2014

Hussman, R., Death in The Digital Era: Grieving on Facebook // Academia Edu: https://www.academia.edu/6911495/DEATH_IN_THE_DIGITAL_ERA_GRIEVING_ON_FACEBOOK (last access 09.11.2019)

Smbat H. Hakobyan

Institute of Archaeology and Ethnography

DEATH IN ARMENIAN FACEBOOK: TRADITIONAL, MODERN, OR POSTMODERN GRIEF?

Keywords: digital anthropology, digital death, social media, Facebook, online grief, and bereavement.

The development of digital technologies and online platforms entailed many changes and shifts in people's lives. Many elements of culture once belonged exclusively to the offline sphere, started to appear online as well. One of those phenomena is death. Now we can find numerous sites devoted to death, grieving, and loss. Death even “invaded” social networks, where it is actively discussed, in particular from the perspective of grief and bereavement. In the Armenian language Facebook, one can find a lot of posts related to death, most of which can be categorized as grieving posts.

First, Facebook serves as a new means to spread the news about death and upcoming funerals. It also helps people to continue their relations with deceased relatives. Many people talk to them directly in their posts, and it leaves the impression that the dead person can see or read the message. Users can even tag the dead person and make his/her profile more apparent and accessible for the griever's social network. Generally, grieving on Facebook is more interactive and intensive: one can post pictures, and videos of the deceased person, write some memories, or express some emotions related to his/her loss and receive comments from friends on Facebook.

Theoretically, digital or online grief has been considered more open, informal, emotional, and intensive than offline. In social networks, people grieve more openly, because they don't see each other, and formal rituals of mourning have been substituted by individuality and diversity of posts, where the shift from actions to text and discourse took place. But while analyzing data from Armenian Facebook, I noticed that they don't match with those theoretical positions – in my case grieving remains very formal, people did not express their emotions and thoughts as freely as in the case of English Facebook users, furthermore, people rather post much more about deaths of famous people than about their close relatives and loved ones.

To explain this difference between grief in Armenian Facebook and the main positions in the theory of online grief I will refer to historical stages of death and grief developed by Tony Walter. He suggests that traditional death was communal, but then comes the age of modernity, and death disappeared from public space. Grieving now is an individual and latent practice, but then in the period of postmodernity death returns to the public arena, but as an individual experience. When we look at the last developments in Armenian society and funeral culture, we notice that grieving remains traditional and formal on Facebook. Some 5 years ago, people organized funerals in their homes and mourned in the yards of multi-family residential. People don't express their emotions and thoughts very openly on social networks but the same happens in funeral houses, which have been the main place for funerals in recent years. The grief in Armenian Facebook resembles the modern one in Western countries. But both these traditional and modern features of grief take place in a postmodern environment and condition – the digital age with online networks.

Смбат Акопович Акопян

Институт археологии и этнографии

СМЕРТЬ В АРМЯНСКОМ ФЕЙСБУКЕ: ТРАДИЦИОННАЯ, МОДЕРНОВАЯ ИЛИ ПОСТМОДЕРНОВАЯ СКОРБЬ?

Ключевые слова: цифровая антропология, цифровая смерть, социальные сети, Фейсбук, онлайн-горе и скорбь.

Развитие цифровых технологии и онлайн-платформ повлекли за собой многие изменения и перемены в жизни. Многие элементы культуры и быта, которые раньше принадлежали исключительно к офлайн-среде, теперь появляются и онлайн-пространстве. Одним из таких является смерть. В наши дни мы можем найти в интернете большое количество сайтов, связанных со смертью, скорбью и потерей родного человека. Смерть даже ворвалась в социальные сети, где она активно обсуждается в основном в перспективе скорби и тяжёлой утраты. В армяноязычном Фейсбуке мы можем встретить много статусов про смерть, большинство из которых можно отнести к статусам скорби.

Фейсбук служит новым способом распространения новости о смерти и информации про грядущие похороны. Он также помогает людям продолжать отношения с их умершими родственниками. Многие пользователи общаются с умершими близкими напрямую через статусы, и складывается впечатление, что покойный может увидеть или прочитать сообщение. В некоторых

случаях люди даже отмечают умершего, таким образом делая его или ее профиль более видимым и доступным для социального окружения скорбящего. В целом скорбь в Фейсбуке более интерактивна и интенсивна: пользователи могут публиковать фотографии, видео покойного или они могут выражать свои эмоции и мысли о потере родного и получать комментарии от друзей.

В теоретической литературе принято считать, что онлайн-скорбь является более открытой, более неформальной и более интенсивной. В социальных сетях люди скорбят более открыто, потому что они не видят друг друга, а формальные ритуалы причитания заменились индивидуальными и разнообразными статусами. Анализируя материал из армянского Фейсбука, мы заметили, что эти теоретические выводы не совпадают с нашими данными. В данном случае скорбь остаётся довольно формальной, и пользователи не выражают свои мысли и эмоции так открыто, как на англоязычных сайтах. Более того, большинство «скорбящих» статусов посвящено знаменитым людям, а не близким родственникам.

Для того чтобы объяснить разницу между скорбью в армяноязычном Фейсбуке и основными теоретическими выводами онлайн-скорби будет использована теория исторических этапов смерти и скорби Тони Уолтера. Согласно ему, смерть в традиционную эпоху была общинной, но потом приходит эпоха модерна, и смерть исчезает из публичной сферы. Теперь скорбь считается частной и скрытной практикой, но потом в период постмодерна смерть возвращается в публичную жизнь, но как индивидуальный опыт. Последние изменения и трансформации в армянском обществе и похоронном ритуале показывают, что скорбь в Фейсбуке осталась очень традиционной и формальной, потому что всего 5 лет назад люди организовывали общинные и публичные похороны в квартире и во дворе многоэтажных зданий. Люди не выражают много эмоций в Фейсбуке и в похоронных домах, где сейчас организуется большинство похорон. В этом плане скорбь в армянском Фейсбуке очень похожа на современную скорбь западных стран. Обе - традиционные и современные особенности скорби выражаются в обстановке постмодерна, в цифровую эпоху с онлайн-сетями.

Ներկայացվել է՝ 05.10.2022,
գրախոսվել է՝ 09.11.2022,
ընդունվել է տպագրության՝ 01.05.2023:

